

INSON, ONG VA BORLIQ: FALSAFIY YONDASHUV

Aliboyev Dilshod Davron o'g'li
Toshpulatov Jahongir Alijon o'g'li
Guliston davlat universiteti talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada inson va borliq o'rtasidagi murakkab falsafiy munosabatlar tahlil etiladi. Insonning borliqni anglash jarayoni tarixiy-falsafiy rivojlanish doirasida yoritilib, qadimgi yunon falsafasidan boshlab zamonaviy postmodernistik qarashlargacha bo'lgan turli yondashuvlar tahlil qilinadi. Ayniqsa, insonning borliqda tutgan o'rnini, ong va mavjudlik o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, shuningdek, diniy-falsafiy yondashuvlar asosida borliqning mohiyati chuqur falsafiy tafakkur asosida ko'rib chiqiladi. Maqola bugungi axborot asrida inson va texnoborliq munosabatlariga ham e'tibor qaratadi.

Kalit so'zlar. Inson, borliq, falsafa, ong, mavjudlik, ekzistensializm, postmodernizm, islom falsafasi, texnologik borliq, tafakkur.

Annotation. This article explores the complex philosophical relationship between the human being and existence (being). It examines the historical development of the concept of being and how it has been understood in various philosophical traditions — from ancient Greek metaphysics to modern existentialist and postmodernist perspectives. Special attention is given to the role of consciousness in interpreting existence, the human position within the universe, and the spiritual-philosophical interpretations offered by Islamic thought. The study also addresses the current transformations in human-being relations in the context of digital reality and technological existence in the information age.

Keywords. Human, being, philosophy, consciousness, existence, existentialism, postmodernism, Islamic philosophy, technological being, thought.

Inson va borliq masalasi falsafaning eng muhim, murakkab va chuqur mavzularidan biri hisoblanadi. Bu mavzu qadimdan buyon faylasuflar, mutafakkirlar va diniy olimlar tomonidan turlicha talqin qilingan, har bir tarixiy davrda unga o'z davrining ijtimoiy, madaniy, ilmiy sharoitlariga mos yondashuvlar bilan yondashilgan. “Borliq nima?”, “Inson borliqda qanday o'rin tutadi?”, “Borliq — obyektiv haqiqatmi yoki inson ongining mahsulimi?”, “Inson borliqni anglash orqali o'zini anglay oladimi?” — bu kabi savollar falsafaning markaziy o'qini tashkil qiladi. Inson — bu faqat biologik mavjudot emas, u tafakkurga, o'zligini anglashga, voqelikni izohlash va shakllantirish qobiliyatiga ega ijtimoiy mavjudotdir. Borliq esa faqat moddiy dunyo emas, balki inson ongida aks etgan

voqelik, tarix, madaniyat, ma'naviyat, ijtimoiy munosabatlar va ularning zaminida yotgan mohiyatdir.

Qadimgi Sharq va Antik falsafasida borliqni anglashga qaratilgan yondashuvlar ko'proq kosmologik xarakterga ega bo'lib, tabiat, koinot va insonning o'zni o'rtasidagi uyg'unlik, tartib-intizom asosida tushuntirilgan. Misol uchun, Hind falsafasida brahman — abadiy, o'zgarmas borliq tushunchasi bo'lib, u barcha mavjudotlarning yagona manbai sifatida qaralgan. Shuningdek, buddizmda mavjudlik — o'zgaruvchanlik, vaqtincha mavjud bo'lish, muttasil oqim sifatida izohlanadi. Xitoy falsafasida esa borliq va inson tabiatdagi kuchlarning muvozanati, masalan, yin va yang tamoyillari orqali tushuntiriladi. Antik yunon faylasuflari borliqni modda orqali, uni tashkil etuvchi asosiy unsur sifatida ko'rib chiqqanlar. Fales uchun borliqning asosi — suv, Anaksimenes uchun — havo, Demokrit uchun esa — atomlar edi. Platon esa borliqni g'oyalar olami va soya sifatida ikki bosqichda tasvirlab, haqiqiy borliq — bu g'oyalar olami, jismoniy dunyo esa ularning aks-sadosi deb hisoblagan.

Inson va borliq o'rtasidagi nisbatga yondashuvlar G'arb falsafasida keyinchalik metafizik, epistemologik va ontologik tahlillarda chuqurlashtirildi. Dekart uchun inson — bu “o'ylovchi mavjudot”, ya'ni inson borliqni ong orqali anglaydi va ong — mavjudlikning asosiy mezonidir. Shundan kelib chiqib, u mashhur “Men o'ylayman, demak, mavjudman” (Cogito ergo sum) iborasini ilgari surdi. Kant esa inson tajribasiga asoslangan bilim va borliq o'rtasidagi tafovutni ko'rsatib, borliqni inson idroki va aqli orqali tushunish mumkinligini, lekin “narsa o'zida”ni to'liq bilib bo'lmashligini ta'kidladi. Gegel esa borliqni rivojlanayotgan ruh, mutlaq g'oya sifatida izohladi. Uning fikricha, inson ruhiy o'sish, o'zlikni anglash va jamiyat orqali o'z mohiyatini ro'yobga chiqaradi.

Zamonaviy falsafada bu mavzuga yondashuv yanada murakkablashdi. Egzistensializm (Haydegger, Sarter) insonni borliqning markaziga qo'yadi va uning individual tajribasi, tanlovi, erki orqali borliqni anglashga intiladi. Egzistensializmning asosiy g'oyasi shundan iboratki, inson avvalo mavjud bo'ladi, keyin esa o'z mohiyatini yaratadi. Bu yondashuv borliqni subyektiv va shaxsiy tajriba sifatida tushunishga asoslangan. Masalan, Sarter borliqni ikki asosiy turga ajratadi: “borliq-o'zida” (être-en-soi) va “borliq-o'zi uchun” (être-pour-soi). Birinchisi — obyektiv borliq, ikkinchisi esa — insoniy ong, o'zligini anglaydigan mavjudlikdir. Shuningdek, Haydegger “borliq”ni vaqt va mavjudlik doirasida tushuntiradi, uningcha, inson (Dasein) borliqni anglay oladigan yagona mavjudotdir, chunki inson o'z hayoti va o'limi haqida fikr yuritadi.

Islom falsafasi ham inson va borliq masalasiga alohida yondashuv bilan yondashgan. Forobiy, Ibn Sino, G'azzoliy, Ibn Rushd kabi mutafakkirlar borliqni Yaratganga bog'liq holda tushuntirgan. Ular uchun haqiqiy borliq — bu Alloh, ya'ni Mutlaq mavjudot, abadiy

va zaruriy mavjudlikdir. Inson esa — mumkin mavjudot, ya'ni mavjud bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin bo'lgan mavjudlikdir. Ibn Sino o'zining mashhur “borliq va mohiyat” haqidagi qarashlarida borliq mohiyatga tashqaridan qo'shiladi, deya ta'kidlaydi. Ya'ni har bir narsa avvalo “nima ekanligi” (mohiyat) bilan belgilanadi, keyin unga mavjudlik “qo'shiladi”. Bu falsafiy yondashuv, o'z navbatida, ilohiy iroda va yaratuvchanlik konsepsiyasiga asoslanadi.

Falsafa tarixida inson va borliq masalasiga dialektik yondashuv ham muhim o'rin tutadi. Marxizm falsafasi borliqni birinchi o'ringa qo'yadi va ongni borliqning mahsuli deb tushuntiradi. Bu yondashuvda insonning borliqni o'zgartirishdagi faoliyati, mehnat va ijtimoiy munosabatlar asosiy rol o'ynaydi. Inson — bu faol ijtimoiy mavjudot bo'lib, u mehnat orqali nafaqat borliqni, balki o'z tabiatini ham o'zgartiradi. Marxistik ontologiya borliqning moddiyligini asos qilib oladi va insonni bu borliqning mahsuli va uni o'zgartiruvchi subyekt sifatida ko'radi.

Bugungi zamon falsafasi borliqni anglashda endi tabiat va ong dualizmidan ko'ra ko'proq tizimiy va tarmoqli yondashuvlarga, fanlararo tadqiqotlarga, informatsion va ekologik konsepsiyalarga e'tibor qaratmoqda. Inson endilikda nafaqat borliqni anglovchi, balki uni o'zgartiruvchi, himoya qiluvchi, mas'uliyatni his qiluvchi mavjudot sifatida qaralmoqda. Texnologiyalar, sun'iy intellekt, kibernetik tizimlar, biotexnologiyalar va global ekologik inqirozlar insonning borliqdagi o'rni va javobgarligi masalasini yanada dolzarb qilib qo'yimoqda. Falsafaning vazifasi endi faqat tushunish emas, balki yo'l ko'rsatish, axloqiy mezonlar taklif qilish, bashariyatni o'z kelajagi haqida o'ylashga undashdir.

O'zbek falsafiy tafakkurida ham inson va borliq mavzusi qadimdan e'tiborga olingan. Abu Nasr Forobiy insonni aqliy faoliyat orqali mukammallikka erishadigan mavjudot deb hisoblagan. Alisher Navoiy asarlarida inson borliqdagi eng oliy mavjudot sifatida ko'rsatiladi. U insonni “kim ul inson erur ani bil kim, insonga yo'q andin ulug' nisbat” deb ta'riflaydi. Bu o'rinda insonning ma'naviy va axloqiy kamoloti borliq bilan o'zaro munosabatida namoyon bo'ladi. Navoiyona falsafiy qarashda borliq — bu Yaratganning tajallisi bo'lib, inson bu borliqdagi mukammallik sari intiluvchi mavjudotdir.

Inson va borliq o'rtasidagi o'zaro ta'sir esa aynan shu davrda kuchayadi. Platon borliqni ikki darajaga bo'ladi: g'oyaviy olam va jismoniy dunyo. Uning fikricha, inson g'oyaviy dunyoni anglashga qodir mavjudotdir va bu anglash faqat ong orqali amalga oshadi. Aristotel esa borliqni shakl va materiyadan iborat deb tushunadi, ya'ni har bir narsa o'z mohiyatini anglatuvchi shaklga va unga asos bo'luvchi moddiy substansiyaga ega. U borliqni tahlil qilish orqali inson mohiyatini tushuntirishga harakat qiladi. Inson bu yerda anglovchi subyekt sifatida ko'riladi, ya'ni u borliqni o'zgartirishga ham qodir.

Yevropa Uygʻonish davrida inson markazga chiqdi. Antropotsentrik dunyoqarashning shakllanishi borliqni anglashda yangi davrni boshlab berdi. Endi borliq — bu inson ongining nishonasi, inson tajribasining maydoniga aylana boshladi. Descartes bu jarayonni radikal tarzda ifodalaydi: inson shubha qilish orqali mavjudligini isbotlaydi. Borliqni anglashda ong ustuvor boʻldi. Bu esa subyektivizmga asos boʻldi. Ong borliqni anglaydi, uni talqin qiladi va hatto u orqali borliq mavjudlikka ega boʻladi.

Kant bu nuqtai nazarni chuqurlashtirib, borliqni inson tajribasi bilan bogʻladi. Uning fikricha, inson aqli borliqni qanday koʻrsa, shunday anglaydi. Borliq — bu inson tomonidan tashkil etilgan haqiqatdir. Biroq inson “narsa oʻzida”ni toʻliq anglay olmaydi. Bu cheklov inson bilan borliq oʻrtasidagi uzilmas, ammo toʻliq ochilmagan bogʻliqlikni anglatadi.

Zamonaviy zamonda bu yondashuvlar yangi tahlil doirasida koʻrib chiqildi. Egzistensialistlar uchun borliq va inson — bu bir-biriga qarama-qarshi emas, balki bir-birini shartlovchi ikki asosdir. Sarter, Haydegger, Yaspers singari mutafakkirlar insonning mavjudligini “tashlanganlik” sifatida anglaydi. Inson dunyoga tashlangan, ammo u oʻz hayotining mazmunini oʻzi yaratishi kerak. Bu degani, borliqdan maʼno qidirish emas, balki insonning oʻzi maʼno yaratuvchidir. Haydeggerning “Dasein” tushunchasi orqali inson borliqni faqatgina anglamaydi, balki u borliqda yashaydi, uni his qiladi, uni oʻzining mavjudligi bilan bogʻlaydi. Borliq inson uchun “borliq” boʻlishi uchun insonning ishtiroki shart.

Postmodernizmga esa borliqni anglash buziladi. Endi hech qanday yagona, umumiy borliq yoʻq. Borliq — bu koʻplik, diskurslar, tasvirlar va ijtimoiy qurilmalar yigʻindisidir. Fuko, Derrida, Lyotar singari mutafakkirlar borliqni ideologiyalar, til va hokimiyat kontekstida talqin qiladi. Bu yondashuvda inson oʻz hayotining muallifi emas, balki til, madaniyat va hokimiyat tarmoqlarida mavjud boʻlgan mavjudotdir. Borliq deganda faqatgina fizik haqiqat emas, balki ongda, madaniyatda, mediamuhitda shakllangan “borliqlar” ham tushuniladi.

Biroq zamonaviy axborot jamiyatida inson va borliq oʻrtasidagi munosabat yangi bosqichga oʻtdi. Inson faqat borliqni anglayotgan emas, balki uni sunʼiy ravishda yaratmoqda. Virtual haqiqat, sunʼiy intellekt, raqamli makon — bularning barchasi yangi borliq shakllarini yuzaga keltirmoqda. Endi borliq inson tajribasi bilan cheklanmaydi. U koʻp qavatli, koʻp olamli, koʻp formatli shaklda namoyon boʻladi. Shunday sharoitda inson oʻz mohiyatini, oʻz rolini qayta koʻrib chiqishga majbur. Inson endi nafaqat tabiatga, balki texnologik borliqqa ham masʼuldir.

Islomiy falsafada bu boradagi yondashuv mutlaqo boshqachadir. Bu yondashuvda borliq Allohning irodasi bilan mavjud boʻlgan olamdur. Inson bu borliqda maqsadli yaratilgan mavjudot boʻlib, u ilohiy haqiqatga intilish orqali borliqni anglaydi. Tasavvufda bu jarayon

“ma’rifat”, “haqiqat” bosqichlari orqali tushuntiriladi. Inson o‘zini anglash orqali Yaratganni anglaydi, borliq esa inson ruhining kamolot yo‘li sifatida qoraladi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, inson va borliq o‘rtasidagi munosabat soddalikdan murakkablik sari, passiv anglashdan faol ijodkorlik sari rivojlandi. Har bir tarixiy davr, har bir madaniy muhit bu masalaga o‘ziga xos tarzda yondashdi. Bugungi kunda bu mavzu yanada dolzarb bo‘lib, nafaqat falsafiy, balki ijtimoiy, texnologik, ekologik, axloqiy muammolar bilan ham bevosita bog‘liq. Inson borliqdagi o‘z o‘rnini, mas’uliyatini va ta’sirini chuqur anglab yetishi lozim. Chunki inson — bu faqat borliqni anglaydigan emas, balki uni shakllantiradigan, unga ma’no baxsh etadigan mavjudotdir. Shu bois, falsafa — bu insonning borliq bilan muloqoti, o‘zligini izlashdagi quroli va yo‘lidir. Inson qanchalik o‘zini anglasa, shunchalik borliq ham unga ochiladi.

Foydanilgan adabiyotlar.

1. Dilshod, a., abdumatov, a., & ismoil, r. (2025). Formation and development of historical geography gulistan state university. Ta’lim, tarbiya va innovatsiyalar jurnali, 1(6), 47-53.
2. Dilshod, a., zilola, a., & ismoil, r. (2025). Yozuv islohoti va diniy merosga munosabat: ingliz olimlarining yondashuvi. Yangi o‘zbekiston, yangi tadqiqotlar jurnali, 2(9), 28-41.
3. Dilshod, a., zilola, a., & ismoil, r. (2025). Ingliz manbalarida 1927–1938 yillarda o‘zbekiston madaniy manzaralari: reportajlar, jurnallar va arxiv hujjatlari tahlili. Yangi o‘zbekiston, yangi tadqiqotlar jurnali, 2(9), 11-27.
4. Dilshod, a., zilola, a., & ismoil, r. (2025). Xx asrning 20-30 yillarida ingliz manbalarida o‘zbekiston madaniyati asosiy yo‘nalishlari va muommalari davr tarixshunosligida. Ta’lim, tarbiya va innovatsiyalar jurnali, 1(6), 90-101.
5. Ismoil, r., dilshod, a., & zilola, a. (2025). O‘zbekiston tashqi siyosatida tinchlikparvarlik tamoyillarining shakllanishi va rivojlanishi. Ta’lim, tarbiya va innovatsiyalar jurnali, 1(6), 203-214.
6. Zilola, a., ismoil, r., & dilshod, a. (2025). Misrdagi suv osti arxeologiyasi tadqiqotlaridan. Ta’lim, tarbiya va innovatsiyalar jurnali, 1(6), 192-202.
7. Davron o‘g‘li, a. D. (2025). Ilk o‘rta asrlarda ustrushonadagi siyosiy holat. Innovation in the modern education system, 6(51), 613-619.
8. Davron o‘g‘li, a. D. (2025). Afshinlar sulolasining tashkil topishi va faoliyati. Innovation in the modern education system, 6(51), 600-605.

9. Davron o‘g‘li, a. D. (2025). Ilk o‘rta asrlar davri yozma va arxeologik manbalarida ustrushona. Innovation in the modern education system, 6(51), 606-612.
10. Alijon o‘g‘li, t. J., & davron o‘g‘li, a. D. (2025). Inson va borliq: falsafiy yondashuv. Yangi o‘zbekiston, yangi tadqiqotlar jurnali, 2(9), 1179-1188.
11. Davron o‘g‘li, a. D. (2025). O‘rta osiyo ko‘chmanchi chorvadorlari tarixining o‘rganilishi. Yangi o‘zbekiston, yangi tadqiqotlar jurnali, 2(8), 100-113.